

Наталія Мельник

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ
«ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»:
МНОЖИНА ВИЗНАЧЕНЬ ТА ПІДХОДІВ**

Одразу ж після популяризації Е. Еріксоном поняття «ідентичність» воно увійшло до словників соціологів та політологів, перетворившись на своєрідне магічне слово, яким можна було назвати все підряд. Як наслідок, виникли проблеми з універсальним визначенням терміна, усі спроби його віднайти ще більше ускладнили ситуацію. В цій статті згадано лише декілька зі значень

поняття «політична ідентичність», щоб продемонструвати їх різноманітність. Не залишилася поза увагою й історична еволюція змістовного наповнення категорії, а також прикладне використання терміна представниками символічного інтераакціонізму, функціоналізму, постструктуралізму, неомарксизму та постмодернізму.

Ключові слова: політична ідентичність, партійна ідентичність, соціальна ідентичність, ідентифікація, криза ідентичності, солідарність, дискурс.

Nataliya Melnyk. Conceptualization of the term «political identity»: plurality of definitions and approaches. Right after the popularization of the term «identity» by Erik Erikson, it became an essential part of vocabulary of social and political scientists, having turned into a magical word that was used to name everything. As a result, there were difficulties with giving the term a universal definition, all of the efforts to do that complicated the situation even more. A number of definitions are mentioned in this article in order to demonstrate their variety. The historical evolution of the concept is not left out, as well as examples of practical usage of the term by representatives of symbolic interactionism, functionalism, poststructuralism, neomarxism and postmodernism.

Key words: political identity, party identity, social identity, identification, identity crisis, solidarity, discourse.

Із моменту введення поняття «ідентичність» в обіг соціальних наук у 50-х рр. ХХ століття воно перетворилося на своєрідне кліше, яке позначало все і водночас нічого, що й зумовило неможливість його чіткого та універсального визначення. У своїй статті «Ідентифікуючи ідентичність» Ф. Глісон охарактеризував цей термін як невловимий, всюдисущий та новий [6, с. 910]. Новизну ідентичності автор ілюструє тим фактом, що ще в 30-х роках не було навіть і згадки про це поняття в «Енциклопедії соціальних наук», зате у «Міжнародній енциклопедії соціальних наук» (1968 р.) можна було знайти матеріал як про психологічну ідентичність, так і про політичну ідентифікацію [6, с. 910].

Своїм активним використанням термін завдячує популяризації праць психолога Е. Еріксона. Автор таких книг, як «Ідентичність: юність та криза» і «Дитинство та суспільство», дещо запозичив з робіт З. Фрейда, а саме – поняття «ідентифікація», яким він позначив процес асиміляції дитиною зовнішніх по відношенню до неї індивідів та об'єктів [6, с. 915]. Фрейдівська модель «Ід-его-суперего» також стала у нагоді для визначення поняття «ідентичність». Еріксон вважав, що воно позначає «взаємодію між внутрішнім розвитком особистості та зростанням відчуття самоті, що породжується участю в суспільстві, інтерналізацією культурних норм, відіграванням різноманітних ролей та набуттям соціальних статусів» [1, с. 30]. Ґрунтуючись на своєму ж вченні про вісім стадій життя, дослідник дійшов висновку, що найважливішою для набуття відчуття ідентичності є п'ята (11–20 років), саме тоді перед індивідом постає завдання «об'єднати все, що йому відомо, в єдине ціле, осмислити його, пов'язати з минулим та спроектувати на майбутнє» [1, с. 33]. Також у цей період життя важливою є роль ідеології, яка, разом з ідентичністю, виконує роль ще одного аспекту єдиного процесу. На думку автора, дозрівання індивіда залежить від їх взаємодії, вона ж відповідальна за набуття такої форми ідентифікації, як солідарність, що поєднує ідентичності в одне ціле [1, с. 199].

Так звана внутрішня ідентичність задля своєї стійкості потребує підтримки, яка забезпечується колективною ідентичністю значимих інших. Така ідея набула чіткого формулювання у книзі «Ідентичність: юність та криза», у тезі про два спостереження, на яких засновується ідентичність індивіда. Як писав Еріксон, «Ідентичність індивіда засновується на двох одночасних спостереженнях: на відчутті тотожності самому собі і безперервності свого існування в часі та просторі, і на усвідомленні того факту, що твої тотожність та безперервність визнаються оточуючими» [1, с. 59]. Таким чином, очевидним стає тісний зв'язок ідентичності з суспільством, його історією та культурою, тому суто психо-

аналітичного пояснення терміна було вже недостатньо. Заклик психолога до більш глибокого дослідження поняття знайшов відгук серед представників символічного інтеракціонізму, функціоналізму, постструктуралізму, неомарксизму та постмодернізму. Кожен з них по-своєму трактував ідентичність, що ще більше ускладнило її розуміння. У той час як Еріксон акцентував увагу на тому, що ідентичність глибоко вкорінена у психіці індивіда, внаслідок чого вона є постійною та такою, що модифікується шляхом інтеракції із соціальною реальністю, дослідників соціальної ідентичності більшою мірою зацікавила сама інтеракція між індивідом та суспільством, що в деяких випадках призводило до заперечення такої характеристики ідентичності, як постійність, натомість вона набувала ознак плинності, а то і взагалі була відсутня. Для того, щоб досягнути зміни та доповнення, внесені до вчення психологів та психоаналітиків, варто ознайомитися з позицією представників кожного з підходів.

У рамках символічного інтеракціонізму змістовний наголос робиться саме на соціальній інтеракції, внаслідок якої і формується ідентичність. На відміну від Еріксона, представники цього напряму вважають, що існує не єдина ідентичність, а їх множина. Таким чином, вони замінюють таку характеристику, як постійність, на плинність. На думку Дж. Г. Міда, в процесі ідентифікації індивід використовує точки зору та позиції інших людей щодо себе, саме тому справедливим є твердження, що ідентичність та інтеракція постійно переходять один в одного [2, с. 231]. Згідно з запропонованим підходом, процес формування ідентичності проходить через дві стадії. На першій з них ідентичність представлена як окремі установки ставлення інших людей до індивіда, що формуються внаслідок спільних соціальних дій, на другій стадії відбувається прийняття цих установок узагальненого іншого як певної цілісності [3, с. 29]. Цитуючи автора «Аз і я», Попова зазначила, що у випадку досягнення кінцевої стадії ідентифікації індивід не лише

рефлексує з приводу своєї реакції на конкретні події або політичні інститути, але й враховує при цьому потреби, вимоги соціальної групи, законів, організацій, держави і навіть усієї міжнародної спільноти [3, с. 29–30].

У рамках своєї теорії соціального конструювання П. Бергер та Т. Лукман вивчали проблему необхідності дослідження ідентичності людини лише в контексті характеристики конкретного суспільства [3, с. 31]. На їх переконання, ідентичності конструюються та змінюються, в такому разі слід згадати про ідентифікаторів, які, власне, можуть їх конструювати. За відсутності формальних ідентифікаторів (конкретних інституцій), їх функції на себе перебирають дискурси та публічні наративи. Як зазначила Попова, Лукман та Бергер також допускали можливість відмови від ідентичності як засіб збереження особистості [3, с. 31]. В свою чергу, К. Леві-Строс взагалі сумнівався щодо існування ідентичності. На його думку, це лише віртуальний центр, який необхідний для пояснення певних речей, проте в реальності його не варто шукати [3, с. 47].

Представники постструктуралізму активно взялися за розмежування понять політичної та соціальної ідентичностей. На їх думку, соціальна ідентичність є більш змістовною категорією, яка вміщує в собі політичну. За своєю природою політична ідентичність раціональна та рефлексивна, вона набувається шляхом співвіднесення себе з людьми зі схожими габітусами та життєвою траєкторією [3, с. 32]. Вибір людиною певної політичної позиції визначається її своєрідним індивідуальним багажем у вигляді «соціальної траєкторії, біографічного досвіду, засвоєних схем сприйняття та оцінки політичних ситуацій та умов політичної практики, стереотипів вчинків у певних ситуаціях» [3, с. 32]. Особлива увага в межах цього напрямку приділяється також і співвідношенню ситуативної та базової ідентичностей. Джерелом ситуативної ідентичності можна визначити актуальні політичні практики, тобто вона є дещо поверховою. На противагу їй, надситуативна ідентичність ґрунтується на загальному

політичному досвіді. Як зазначила Попова, формування надситуативної ідентичності в процесі політичної соціалізації передбачає вписування політичних ролей у габітус агента поля політики, таким способом інтерналізуються норми та правила політичної дії, схеми сприйняття, мислення, оцінки, способи політичної комунікації, постановки та розв'язання проблем [3, с. 33]. Процес формування такої базової ідентичності проходить через чотири етапи. На першому виникає емпатія до персоніфікованої позиції в полі політики, на другому – становлення ситуативної політичної ідентичності на основі цієї емпатії, на наступному етапі усвідомлюється ситуативна політична ідентичність та формується надситуативна ідентичність, а на заключному відбувається прийняття індивідом усвідомленої та стійкої ідентичності [3, с. 33]. Поняття ситуативної ідентичності знайшло своє відображення і в працях постмодерністів. Для них політична ідентичність була нестабільною, фрагментованою та недовговічною [5, с. 7]. Дискурси, змагаючись між собою, продукують такі ідентичності.

У рамках марксизму та неомарксизму визначним елементом дослідження ідентичності є класова свідомість, яка розвивається на трьох рівнях. На типологічному рівні представники соціальної групи фіксують свою схожість, на ідентифікаційному появляється групова самосвідомість, а на рівні солідарності індивіди вже усвідомлюють свою належність до певної групи та єдність інтересів і цінностей [3, с. 34]. Якщо вважати класову свідомість формуючим чинником політичної ідентичності, тоді неможливо проігнорувати також і економічну позицію групи, з якою себе ідентифікує індивід.

Дослідження проблеми політичної ідентичності в межах функціоналізму неможливе без її прив'язки до політичної культури. Як узагальнила Попова, функціоналісти визначають політичну ідентифікацію як ототожнення індивіда з узагальненим іншим [3, с. 37]. Таким чином, політична ідентичність – відчуття належності індивіда до певної групи. Це відчуття проявляється, зок-

рема, в політичній поведінці індивіда, а от якою мірою, це вже залежить від рівня ідентичності, чим більше він себе ідентифікує з певною групою, тим більшою є його готовність перейти до активних дій.

Різноманітність визначень та підходів дала підставу Р. Брубейкеру та Ф. Куперу писати про кризу ідентичності як аналітичної категорії, що позначає «занадто багато, занадто мало, або ж зовсім нічого» [5, с. 1], тобто зовсім не те, що мав на увазі сам Еріксон, коли він використовував це поняття. Американські дослідники у своїй статті «Поза ідентичністю» спробували згадати хоча б найбільш популярні значення поняття. Отже, ідентичність – це підґрунтя для соціальної або політичної дії; колективний феномен схожості поміж членами групи, що проявляється в почутті солідарності або колективній дії; ключовий аспект самості, фундаментальна умова соціального буття, те, що потрібно цінити, культивувати, підтримувати та берегти; продукт соціальної або ж політичної дії; недовговічний продукт множини змагальних дискурсів [5, с. 7]. Як бачимо, дуже часто ідентичність та її різновиди використовуються для позначення суттєво відмінних категорії, це щонайкраще підтверджує думку Р. Коулса, який стверджував, що вже на початку 70-х років ідентичність та криза ідентичності перетворилися на кліше [6, с. 913].

Ф. Глісон у вищезгаданій статті «Ідентифікуючи ідентичність» спробував пояснити популярність поняття тим, що воно було своєрідною обіцянкою нового погляду на концептуальний зв'язок між індивідом та суспільством, оскільки воно поєднувало у собі не лише індивідуальну особистість, а й сукупність соціальних та культурних факторів, що зумовлюють відмінний характер різноманітних груп [6, с. 926]. На його думку, ідентичність стала, в першу чергу, відповіддю на новітні виклики суспільного буття, саме тому вона була настільки радісно підхоплена соціологами та політологами, які дуже швидко перетворили її з психологічної на соціально-політичну.

Таке перетворення пройшло через чотири етапи. У статті «Розвиток теорії політичної ідентичності у вітчизняній та зарубіжній політичній науці» О. Попова дає характеристику кожній зі стадій, або ж, як вона їх називає, хвиль. Ознайомлення з таким історичним підходом концептуалізації поняття багато в чому зможе прояснити ситуацію з визначенням ідентичності уже в тому руслі, яке нас найбільше цікавить, а саме – в політичному. Перший етап дослідниця характеризує як період домінування американської концепції партійної ідентичності [4, с. 17], яка повністю замінила собою поняття «політична ідентичність». Першими за її розробку ще у 1944 р. взяли представники Колумбійського університету П. Лазарсфельд, Б. Берельсон та Х. Года. Проте більшого розголосу набула опублікована через шістнадцять років праця «Американський виборець» мічиганської четвірки, до якої ввійшли А. Кемпбелл, Ф. Конверс, У. Міллер та Д. Стоукс. У своєму дослідженні автори використали «воронку причинності» для пояснення стійкої електоральної поведінки, що уможливило складення середньострокових прогнозів результатів виборів за умов двопартійної системи. Як зазначила Попова, у зазначений період політична ідентичність виконувала функції «обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, відсікання зайвої для виборця інформації про вибори, визначення «своєї» за ідеологічними основами групи, забезпечення стабільності системи» [4, с. 17]. Друга хвиля почалася уже в Європі у 1970-х рр. у зв'язку з пошуком загальноєвропейської ідентичності та шляхів її формування. Як наслідок, почастишали згадки про політику ідентичності. Третя хвиля виникла на початку 2000-х рр., коли акцент перемістився на національну, етнічну та загальногромадянську ідентичності, а також вплив на них таких явищ, як глобалізація та глокалізація [4, с. 17].

Як бачимо, проблема визначення ідентичності та її підвидів є надзвичайно складною у зв'язку із різноманітністю випадків їх застосування. Навіть Еріксон визнав невловимість сутності цього терміна. А з того часу сфера,

на яку поширилася соціальна ідентичність, лише розширилася, внаслідок чого кожного разу набуваються все нові та нові значення як реакція на історичні кризи. У будь-якому разі, ідентичність є результатом соціалізації індивіда, в ході якої було засвоєно норми, ідеали, цінності, переконання та ролі значимих інших. Проте серед дослідників немає згоди щодо єдності чи фрагментарності ідентичностей, їх стійкості або ж мінливості, того, що є джерелами ідентифікації, а також, що, власне, слід віднести до складових політичної ідентичності.

Проаналізувавши наведені Поповою хвилі трансформації сутнісного наповнення категорії, не можна було не помітити тенденцію до штучно звуженого її розуміння. Спочатку політична ідентичність була партійною та використовувалася суто для пояснення електоральної поведінки індивідів, згодом на її місце прийшла етнічна або ж наднаціональна. Тим не менше, таке трактування значно обмежує аналітичні можливості дослідників. Тому, можливо, доцільнішим буде говорити про зародження четвертого етапу у еволюції поняття, який характеризуватиметься аналізом політизованого комплексу інтегрованих ідентичностей, що охопить партійний, національний, релігійний, культурний та економічний виміри. Такий підхід до проблеми дасть змогу створити повну картину політичних ідентичностей, проаналізувати їх джерела та умови формування або ж конструювання політичними та соціальними інститутами.

Етап комплексності поняття «політична ідентичність» стане чи не найкращим відображенням сучасної тенденції, яка, як визначила Попова, полягає у політизації традиційних соціальних моделей [4, с. 18]. Ототожнення індивіда лише з партією або ж певним етносом уже давно не дають можливості гідним чином спрогнозувати його політичну поведінку, а особливо той чи інший електоральний вибір. Емпіричне дослідження політичного зрізу існуючих ідентичностей гарантує умови для такого прогнозу. Саме тому політична ідентичність з часто надуманого окремого елемента цілого перетворюється на багаторівневу структуру,

яка потребує комплексного аналізу. Поки такий підхід набуває свого поширення, поняття і надалі залишається значною мірою аморфним та незрозумілим.

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис ; [пер. с англ.] / Эриксон Э. – М.: Флинта, 2006. – 342 с.

2. Мид Дж. Аз и Я // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М., 1994. – 231 с.

3. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 258 с.

4. Попова О. В. Развитие теории политической идентичности в отечественной и зарубежной политологии / О.В. Попова // Идентичность как предмет политического анализа. – М., ИМЭМО РАН, 2011. – С. 13–29.

5. Brubaker R. Beyond «Identity» / R. Brubaker, F. Cooper // Theory and Society. – Vol. 29. – 2000. – P. 1–47.

6. Gleason P. Identifying Identity: A Semantic History / P. Gleason // The Journal of American History. – Vol. 69. – No. 4. – 1983. – P. 910–931.